

- Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, 480 s.
Değerlendiren: Gürzat Kami*

Timaş Yayınları'nın "Osmanlı'dan Günümüze" serisi içinde çıkan *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler* isimli kitap, Kemal H. Karpat'ın Osmanlı ve modern Türkiye dönemlerinde gerçekleşen iç ve dış göçler ve nüfus hareketleri, göçmenlere uygulanan devlet politikaları, göçler neticesinde gerçekleşen kimlik değişimleri, modern Türkiye toplumunun oluşumuna giden süreçte göçlerin rolü gibi muhtelif konuları içeren makalelerinden oluşuyor. Giriş ile birlikte toplam on iki bölümden oluşan kitaptaki makaleleri üçe tasnif edebiliriz. Yazarın, 2010 yılında yazdığı ve kitabın giriş ile birlikte ilk üç bölümünü oluşturan göçler ve göçlerin toplumsal kimlik oluşumundaki rolüne dair genel bir bakış açısı sunan üç yeni yazısını, 1980'lerden 2000'lere uluslararası dergilerde yayımlanmış Kırım, Balkan, Bulgaristan ve Bosna Müslümanları ile Yahudi göçlerini ele alan ve içerik olarak zaman zaman birbirini tekrar eden sekiz ayrı makale takip ediyor. Nihayet kitabın son bölümünde ise Cumhuriyet devrinde köyden şehre göç konusunu işleyen, 1972 yılında ODTÜ'de gecekondü sorunu üzerine Karpat tarafından verilmiş bir konferansın metne dönüştürülmüş hâli olan üç bölümlük kısa bir etüt yer alıyor. "Kitabın ana amacı, tarihî göçleri, yani 19. ve 20. yüzyıl Rumeli, Kırım, Kafkas Müslümanlarının elde kalan Osmanlı topraklarına göçlerini, genel olarak gözden geçirerek bu göçlerin, yeni Türk toplumunun oluşumuna katkılarını incelemektir. Aynı zamanda Türk toplumunun eski yapısını değiştirerek millet hâline gelişini kavramsal bir tarihî çerçeve içinde anlatmaktır" (s. 11).

Giriş bölümünde yeni ırkların, yeni kültürlerin, yeni idare ve yaşam biçimlerinin oluşmasına zemin hazırlamaları bakımından dünya tarihinde önemli yeri bulunan göçlerin, yakın zamana kadar sistematik ve aralarındaki bağlantılar aydınlatılarak ele alınmadığını yazan Karpat, konuyla ilgili ilk çalışmaların bir göçmen ülkesi olan ABD'de bile 1940'lardan sonra başladığını söylüyor. Hâlen dünyada 214 milyon insanın göçmen sayıldığı, her yıl göçmenlerin geldikleri ülkelere 317 milyar dolar para gönderdikleri, daha özel olarak son yıllarda Avrupa'da gündeme gelen cami inşasına karşı direnmeler ya da Müslüman kadınlara karşı uygulanan kıyafet yasakları vb. birçok bilgi göz önünde bulundurulursa göç konusunun demografik, ekonomik, toplumsal, kültürel ve dinî boyutlarıyla hâlâ önemini koruduğu rahatlıkla fark edilebilir (s. 10). Günümüz Türk toplumunun oluşumunda da göçlerin göz ardı edilemez bir rolü vardır. Karpat, Osmanlı döneminde vuku bulan göç ve nüfus hareketlerini, iki ana kategoride ele alıyor. Bunlardan ilki, 14-16. yüzyıllarda Anadolu'dan Rumeli'ye doğru gerçekleşen göçlerdir. Bu göçlerin ardından 18. yüzyıla kadar büyük nüfus hareketlerinin olmadığı, Osmanlı kültür ve idaresinin Anadolu ve Rumeli'de kökleştigi görece statik bir dönem

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Tarih Bölümü.

yaşanmıştır. Karpat'a göre 18. yüzyıl, göçlerin tabiatının değişmeye başladığı yüzyıldır. 18. yüzyıldan itibaren göçler, artık "Millî devlet felsefesini, 'millî' devlete hâkim etnik grubun siyasi görüşünü gerçekleştirme aracı olmuştur. Başka bir deyişle göçler siyasileşmiş, millileşmiş ve devlete hâkim olan grup kendinden saymadığı diğer grupları yok etme yolunu tutmuş, sınır dışı etmiş veya asimile etme yoluna başvurmuştur" (s.13). Kitaptaki makaleler, özellikle milliyetçilik akımlarından kaynaklanan bu ikinci kısım göçlere odaklanıyor.

Karpat, kitabının giriş bölümünde gayet faydalı bir kavram tanıtımıyla başlıyor işe. Kitap boyunca sık sık rastlayacağımız aşiret, kabile, oymak, kavim, etnik kimlik, millet ve milliyetçilik gibi birçok tartışmalı kavram vuzuha kavuşturuluyor. Bu tanımlamalar, yazarın kullandığı kavramların karşılıklarının netleşmesi ve yanlış anlamaların izalesi açısından oldukça önemli. Yazar, yaptığı *iç kimlik* ve *dış kimlik* tanımlarına dayanarak etnisiteyi, "dış ve bilhassa iç kimlik" olarak nitelerken milleti, "kavim ve etnik kimliğin üzerinde, çoğu kez bu kimlikleri temel yapan bilhassa 18. yüzyılda ortaya çıkan bir siyasi örgütlenme türü" olarak tanımlıyor. Bu bağlamda modern millet, Fransız Devrimi'nin sonucu olarak ortaya çıkan sosyo-politik bir toplumdur (s. 35).

Modern millete evrilme sürecinin Osmanlı Devleti'deki yansıması ise 19. yüzyılda Osmanlılık düşüncesi ile başlayan millî devlet olma çabasının gayrimüslimlerin milliyetçi eğilimlerini arttırmasıyla birlikte başarısızlığa uğraması ve Osmanlı Devleti'nin Müslüman-Türk karakterde bir millî devlete dönüşmesi şeklinde olmuştur. Peki, gerçekten Türkiye'de *Türk* ismini taşıyan bir millet var mıdır? Osmanlı döneminde siyasi, hatta edebî alanda bir Türk mevcudiyetinin görülmediğini iddia edenler göz önünde bulundurulursa bu soru hiç de yabana atılacak bir soru değildir. Bu soruya Osmanlı kuruluş tartışmalarına dönerek cevap arayan Karpat'a göre, Moğol baskısından kaçıp Anadolu'ya gelen Oğuz-Türkmen aşiretleri Osmanlı Beyliği'ni kurmuş, sonra Rumeli'ye geçerek burada "aşireti aşan modern öncesi yeni bir toplum" meydana getirmişlerdir. "Dili Türkçe, dini İslam olan bu toplum bir proto-millî Türk toplumdur"(s. 45). 19. yüzyıla kadar Balkanlar'daki bu toplum, ihtida eden gayrimüslimler de dâhil olmak üzere, kendilerini "Türk" olarak görmüşlerdir. Karpat'ın bu açıklamalarından kendisinin *Türk* terimini ırk anlamı atfetmeden kullandığını anlamaktayız. Dili ile eski Orta Asya kimliğini devam ettiren bu toplum; resmî dili Türkçe olmakla birlikte, aynı padişahın tebaası konumundaki farklı diller konuşan çok çeşitli kavimlerden müteşekkil Osmanlı döneminde iç kimliğinde önemli dönüşümler yaşamıştır. 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ne "Osmanlı" diyenler, devleti idare eden elitleri ve padişahı kastetmekte, Avrupalılar ise Müslüman tebaaya "Türk" demekte idiler. 19. yüzyıldaki merkezileşme, devlete bağlı okullarda uygulanan yeni müfredat, Osmanlılık tartışmaları, dil ve edebiyatın Türkçeleşmesi gibi gelişmelerle birlikte bir *kültürel Türkçülük* doğmuş, İttihat ve Terakki döneminde ise bu kültürel Türkçülük, *siyasi Türkçüllüğe* dönüştürülmüştür (s. 68).

Giriş bölümündeki bu kavramsal çerçeveden sonra, tarihî göçleri ele alan makaleleri okuyoruz. Bu makaleler, benzer konu ve iddiaları işlemeleri bakımından zaman

zaman birbirlerini tekrar etmekle birlikte, ele aldıkları meseleler genel olarak dört ana başlık altında toplanabilir: 1) 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si'ne yapılan göçler 2) 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si'nden dışarı verilen göçler 3) Osmanlı nüfus ve iskân politikaları 4) Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında köylerden şehirlere gerçekleşen iç göçler ve etkileri.

Karpat, "siyasi nedenli zoraki göçler" olarak nitelendirdiği 19. yüzyıl göçlerinin ilki olarak 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı sonrasında başlayan ve 1856'dan sonra kitlesellik kazanan "Kırım Göçleri"nden bahsediyor. Kırım göçlerini, 1864'te başlayan Kafkas göçleri izlemiştir. Şeyh Şamil'in 25 yıllık direnişini bastıran Rusya, batı ve orta Kafkaslar'da yaşayan yaklaşık iki buçuk milyon Müslümanı Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır (s.15). Üçüncü göç dalgası ise 1877'den sonra Balkanlar'da yaşayan Müslümanların ve kısmen Yahudilerin göçleridir. Balkan göçlerinin temel sebebi, 19. yüzyıldan itibaren yükselen ve Batı milliyetçiliğinden Ortodoks Hristiyanlığın yükseliş düşüncesine dayanması hasebiyle ayrılan Balkan milliyetçiliğidir. Karpat'a göre, Balkanlar'daki milliyetçi akımların çıkış noktası ilk planda din ve ancak ikinci planda ırktır (s. 17). Bu yüzden yeni kurulan Balkan devletleri, kendi uluslarına yabancı olarak gördükleri Müslümanları göçe zorlamışlardır. Bu durum, Karpat'ın kitap boyunca sık sık dile getirdiği "Balkanlar'da 'Türk' sözcüğü ile 'Müslüman' sözcüğünün eş anlamlı olduğu" iddiasını destekler niteliktedir. Çünkü Balkan Müslümanlarının birçoğu etnik ya da dilsel açıdan Türk olmadığı hâlde, sadece Müslüman oldukları için göçe zorlanmışlardı. "Çünkü din, Balkanlar'daki ulusal özdeşleşmenin başlıca göstergesiydi"(s. 241).

Osmanlı'ya gelen göçlerin hepsi, Müslüman göçleri değildi elbette. Kitapta ilki 1864-1912 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen Yahudi nüfus hareketlerini, ikincisi ise daha özel olarak Yahudilerin Filistin'e göçünü ele alan iki ayrı makale de bulunuyor. 1862-1914 yılları arasında imparatorluk topraklarına göç eden toplam Yahudi nüfusu 120 bine varmış, özellikle Filistin'de Yahudiler lehine bir nüfus değişimini engellemek amacıyla 1897'de Filistin'e toplu Yahudi göçleri yasaklanmıştır.

Osmanlı topraklarına doğru gerçekleşen bu göçlerle ilgili önemli bir soru, "Bu kadar farklı insan grubunu Osmanlı topraklarına göç etmeye çeken sebep ne idi?" sorusudur. Başka bir ifade ile "Neden başka bir yer değil de Osmanlı?" diye sorabiliriz. Özellikle Müslümanların buldukları ülkelerden ayrılmalarının *itici gücü* Kırım, Kafkas ve Balkanlar'da uygulanan milliyetçi ulus-devlet politikaları olmakla birlikte, göç eden insanların bilhassa Osmanlı Devleti'ni seçmeleri, yani *çekici güç*, ortak payda olan Müslümanlıktır. Fakat Karpat, Osmanlı topraklarına göç sürecinde ortak kimlik olarak Müslümanlığa ciddi önem atfediyorsa da haklı olarak bunu tek sebep olarak almıyor. Çünkü bahsettiğimiz gibi Osmanlı topraklarına göç edenler arasında Yahudiler de bulunmaktadır. Yahudiler açısından Osmanlı topraklarında antisemitizm hareketleriyle karşılaşmalarını, Müslümanlar içinse uzun süre Osmanlı idaresi altında yaşamış olmaktan kaynaklanan bir siyasi kültürü paylaşmaları ve hukuk düzenini benimsemeleri, Osmanlı topraklarına göçün diğer çekici nedenleri arasındadır.

Yazar, kitabında yalnız Osmanlı topraklarına yapılan göçleri değil, Osmanlı topraklarından dışarı yapılan göçleri de inceliyor. Kitabın “*Amerika’ya Göç Eden Osmanlılar*” isimli dokuzuncu bölümü, 1860’lardan başlayıp I. Dünya Savaşı’na kadar devam eden süreçte, Yeni Dünya’ya yapılan ve büyük kısmını Suriye göçlerinin oluşturduğu Osmanlı göçlerini ele alıyor. Yazarın, bu bölümdeki temel amacı, Suriye Göçleri olarak bilinen büyük oranda Suriye coğrafyasından Amerika kıtasına yapılan göçleri, Osmanlı göçlerinin bir parçası olarak ele almaktır. Suriye göçlerine dair mevcut literatür, konuyu, Osmanlı demografisini -dolayısıyla tüm imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısını- doğrudan etkilemesine rağmen, bağımsız bir olgu olarak ele almaktadır. Üstelik konuya ilişkin mevcut literatürün, Türk kaynaklarından hiç faydalanmamış oluşu da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Karpat, Türk arşivlerinde, göçe iştirak etmiş yahut göç planları yapmış veya göç edip geri dönmüş insanların sorunlarına dair yazışmaları inceleyerek Suriyelilerin göçü meselesini mevcut literatürdekinden farklı boyutları ile ele alıyor. Göçün temel nedeni olarak Osmanlı Devleti’nin toplumsal ve ekonomik koşullarındaki bozulma olduğunu görmekteyiz. Bu yüzden, mevcut literatürde bahsedilenin aksine Suriye göçleri, Hristiyan göçmenlerin çoğunluğu oluşturmasına rağmen, Hristiyanlara özgü bir olgu olarak sunulamaz. Karpat, 1860-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarından Amerika kıtasına göç eden insanların toplam sayısının bir milyonu aştığını ve bunların içinde Müslümanların sayısının 150 bine vardığını söylüyor. Türk arşiv belgelerini kullanmayan mevcut literatürde, Amerika’ya yapılan bu göçler içindeki Müslüman nüfusun göz ardı edilmesi; Amerikan belgelerinde Asyalı Osmanlılarla ilgili tutulan kayıtların yetersiz oluşu, Kanada üzerinden ABD’ye giriş yapan Osmanlıların Osmanlı belgelerini kullanmamış olmaları, Müslümanların çoğu zaman ABD’de daha kolay kabul görmek beklentisi ve Osmanlı idaresiyle başlarını derde sokmamak amacıyla kayıtlara Ermeni olarak geçmeyi tercih etmeleri vb. sebeplere dayanıyor.

Yazarın, kitap boyunca cevap aradığı sorulardan bir diğeri, “Göçlere ilişkin Osmanlı nüfus ve iskân politikası nasıldı?” sorusudur. Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda gerçekleşen göçlere de geleneksel nüfus ve iskân politikası çerçevesinde yaklaştığı söylenebilir. Bu bağlamda, Çerkez aşiretleri örneğinde de görüldüğü üzere, Osmanlı topraklarına göçen aşiretleri bölmek ve küçük parçalara ayırmak; bu küçük parçaları, hâkim yerli gruplarla kaynaşacak şekilde yerleştirmek; bilhassa aşiret liderleri ve ileri gelenlerini şehir merkezleri ve kasabalara yerleştirerek aşiret yöneticilerini ana göçmen grubundan koparıp “başı gövdeden ayırmak”; bu aşiret ileri gelenlerine maaş bağlayarak yahut payeler vererek memnun etmek ve devlete bağımlı hâle getirmek, 19. yüzyılda da Osmanlı göçmen politikasının temel özellikleridir diyebiliriz. II. Abdülhamid döneminde açılan aşiret okulları ile hem yerel hem de göçmen aşiret liderlerinin çocuklarının devlete bağlılığını artırmak amaçlanmış, yani klasik göçmen politikası farklı bir tarzda, fakat aynı amaçla devam ettirilmiştir.

Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin hepsinin aynı şekilde karşılandığını ve aynı sosyo-ekonomik etkileri yarattığını söyleyemeyiz. Mesela Kırım’dan gelen göçmenler arasında, nüfuzlu kişiler ve tüccarlar ciddi bir yekûn tutuyordu. Bu kişilerin, yanlarında

getirdikleri altın ile ticarete atıldıkları ve iş adamları olarak kısa sürede yerleştikleri bölgelerde elitler arasına karıştıklarını görmekteyiz. Balkanlar'dan gelenler ise çoğu toprak sahibi kimseler olduklarından bunların bazıları orta Anadolu topraklarına bazıları ise Ege kıyılarına yerleştirilmiştir. Patates gibi yeni ürünlerin Anadolu tarımında yaygınlaşmasını sağlayan bu göçmenler, yeni tekniklerle Anadolu'daki tarım ekonomisini canlandırmışlardır. Öte yandan Osmanlı idaresi, göçmenlere uyguladığı iskân politikalarında tamamen hür de değildir. Çerkezleri Türkiye'nin güneyine yerleştirip burada modern tarımı kurdurmak isteyen Osmanlı idarecileri, Rusya'dan Çerkezlerin İskenderun bölgesine yerleştirilmemesi, İngilizler'den ise Teselya'ya yerleştirilmemesi doğrultusunda baskı görürler. Yani göçmenlere ilişkin birçok konuda olduğu gibi bu konuda da mesele sadece iç politikayla değil, aynı zamanda dış politikayla ilintilidir. Karpat, meseleyi çok boyutlu analiz etmesi ve bu şekilde okuyucuya sunması bakımından önemli bir işi başarıyor.

Kitabın son bölümü, göçün farklı bir çeşidini ele alıyor. Ulusal diyebileceğimiz bu göçler, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan köyden şehre yapılan göçlerdir. Gecekondu bölgelerinde gerçekleştirilen anket ve soruşturmaların sonuçlarına dayanan Karpat, iç göçün sebepleri, şehirdeki düzen üzerindeki etkileri, şehir hayatına uyum sürecinde göçmenlerin sosyoekonomik ve psikolojik durumları ile bunun yansımaları, gecekondu nüfus artışı üzerindeki etkisi, gecekondu köy üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri gibi birçok konuya temas ediyor. Üç bölümden oluşan bu etüt de tıpkı kitabın başında olduğu gibi bazı kavramların tanımlanmasıyla başlıyor. Gecekondu farklı tanımlarını veren ve tartışan yazar, konuyu tartışabileceğimiz zemini de baştan hazırlamış oluyor. İkinci bölümde gecekondulaşma süreci, arazi seçimi ve konut yapım politikası, eldeki veriler ışığında değerlendiriliyor. Son bölüm ise köyden şehre göçenlerin şehir üzerindeki etkilerinden ziyade, geldikleri köy üzerindeki etkileri üzerine odaklanmış. Bu bağlamda, yazları köyüne ziyarete giden yahut köyünden gelen akrabalarını şehirdeki gecekondu misafir eden göçmenin köy ve şehir arasındaki haberleşmeyi sağlamak gibi bir rol üstlenmiş olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Kemal Karpat'ın farklı tarihlerde farklı dergilerde yayımlanmış makalelerinden oluşması hasebiyle, kitabı okurken zaman zaman tekrarlanan bilgiler ve yorumlarla karşılaşırız. Bu makalelerin birçoğunun sonunda yer alan notlar, okura yazarın kaynaklarını görme imkânı sağlıyor. Ayrıca bu notlar arasında, yazarın bu kaynaklara dair kritik değerlendirmelerine rastlamak da mümkün. Karpat'ın, özellikle göçmen sayılarının tespiti noktasında gerek kitaptaki makalelerde gerekse bu makalelerin sonundaki notlarda konuya ilişkin mevcut belgelerin eksik ve literatürde yanlış yorumlanan yönlerine, sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için nasıl kullanılması gerektiğine vb. dair açıklamalarla okuyucuyu aydınlattığını görüyoruz. Osmanlı göç mevzuatından ve elçi raporlarından örnekler ile birlikte göçmen sayılarına ilişkin verilerin makale sonlarında tablolar hâlinde okuyucuya sunulması, ayrıca yazarın kendi kişisel gezileri, alan incelemeleri ve öğrencileri

ile birlikte düzenlediği anket ve soruşturmaların sonuçları, okuyucunun meseleyi farklı boyutlarıyla görmesine yardım ediyor.

Karpat, göç meselesini her boyutu ile vermeye gayret etmiştir diyebiliriz. Kitabın giriş bölümündeki kavramsal tartışmalarla, konuyu tartışacağı zemini hazırlamıştır. Makro boyutta Kırım, Kafkas ve Balkan göçlerinin Anadolu demografisi ve ekonomisi üzerinde etkilerini ele aldıktan sonra, mikro boyutta, Mecidiye kenti örneğinde olduğu üzere, göçlerin şehir üzerindeki sosyoekonomik etkilerini incelemiştir. Yazar, Osmanlı topraklarına gelen Müslüman göçmenlerin yanında Yahudi göçmenlerini de inceleyerek çeşitliliğe dikkat çekmiştir. Osmanlı topraklarına gelen göçler kadar Osmanlı topraklarından giden göçlerin de kitaba dâhil edilmesi, gelen insanların yarattığı etki kadar giden insanların yarattığı etkiyi de görmemize yardım ediyor. Ayrıca yazar, dış göç dediğimiz ülkeler arası göçlerin yanı sıra, iç göç dediğimiz şehirler arası göçlerin de en az ilki kadar önemli sosyal, kültürel, ekonomik etkileri olduğunu göstermiştir. Bu açıdan baktığımızda, kitaptaki makalelerin birbirlerini tamamlayıcı ve göçler konusunu çok boyutlu sunacak şekilde bir araya getirildiğini söylemek mümkün. Karpat, kitap için yazdığı giriş bölümünün sonunda, "Türkiye'de göçlerle ilgili kavramların, metotların, yaklaşımların vs. tümünü etraflıca inceleyen", "Türkiye gerçeklerine uygun bir göçler enstitüsünün" kurulması ve "Türkiye tarihini ve değişimlerini dışarıdan alınan kavramsal ve teorik modellere uydurma çabası yerine, olaylara ampirik olarak ve Türkiye'nin kendi tarihî, kültürel ve toplumsal koşulları içinden bakılması" temennisinde bulunuyor. Böyle bir enstitü kurulana kadar göçlerle ilgili bu kitabın bu sahadaki çalışmaları için önemli bir boşluğu dolduracağı aşikârdır.